

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

у вченні Б. О. Кістяківського

В. І. Тимошенко

доктор юридичних наук, професор

Розглядається тлумачення влади, як однієї з головних ознак держави, у працях Б. О. Кістяківського. Досліджуються методологічні основи його творчості, причини існування влади, її ознаки і сутність, перспективи розвитку влади у правовій державі.

Ключові слова: влада, держава, право, ідея, мета.

Рассматривается толкование власти, как одного из главных признаков государства, в трудах Б. А. Кистяковскогo. Исследуются методологические основы его творчества, причины существования власти, ее признаки и сущность, перспективы развития власти в правовом государстве.

Ключевые слова: власть, государство, право, идея, цель.

We consider the interpretation of the government, as one of the main features of the state, in the writings of B. A. Kistyakovskogo. We study the methodological basis of his work, the reasons for the existence of power, its characteristics and the nature and prospects of development of power in the rule of law.

Keywords: power, government, law, idea, goal.

До найбільш важливих і актуальних проблем сучасної юридичної науки належить проблема ефективного використання державної влади, що передбачає визначення її сутності, ресурсів, тенденцій розвитку. Вказана проблема не нова. До державної влади, і влади взагалі, звертались політики, філософи, юристи, соціологи, – всі, хто досліджував або реалізував владу.

Влада у широкому розумінні – це здатність підкоряти своїй волі когось або щось; можливість управляти та розпоряджатися діями інших людей, домагатися від них виконання певних рішень, наказів, розпоряджень [1, с. 51]. Лише повне і всебічне усвідомлення сутності влади, її багатоманітності, ролі і значення дасть можливість організувати державну владу оптимально і прийнятно для всіх та кожного.

Основу наукових досліджень проблем влади заклали ще класики політичної і правової думки Платон, Арістотель, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. В. Г. Гегель та ін. У юридичній, філософській, соціологічній і політологічній літературі склалися кілька підходів до трактування влади, найбільш поширеними серед яких є біхевіористський, інструменталістський, телеологічний, структуралістський, конфліктологічний, реляціоністський.

У процесі дослідження проблем влади висувалися різні, нерідко суперечливі трактування її генези і природи, методології дослідження, взаємозв'язку з іншими суспільними явищами. До дослідження сутності влади та її реальних проявів зверталися сучасні вчені В. Б. Авер'янов, С. С. Алексєєв, О. В. Зайчук, І. А. Ісаєв, Д. А. Керімов, А. Ф. Колодій, А. А. Коваленко, О. Л. Копиленко, І. О. Кресіна, О. М. Мироненко, В. С. Нерсесянц, Д. В. Ольшанський, В. Ф. Сіренко, В. М. Селіванов, О. В. Скрипнюк, В. М. Со-

колов, Н. В. Хазратова, В. Ф. Халіпов, С. Є. Ханєєв, В. В. Цветков, В. П. Шейнов та ін. Так, методологічні аспекти влади досліджував В. М. Селіванов. Природа влади, її структура і методи застосування висвітлювалися В. Ф. Халіповим. Аналіз взаємозв'язку інтересів і права, реалізації інтересів у державному управлінні, дослідження проблем влади і корупції як прояву формування та реалізації негативних незаконних інтересів у суспільних відносинах проведено у працях В. Ф. Сіренка. Взаємовідносини влади та мас у сфері політики вивчали В. М. Соколов та С. Є. Ханєєв. Основи політичної психології закладено Д. В. Ольшанським [2]. Але розгорнута наукова теорія влади ще не створена.

У науковій літературі давно вже доведено, що наявність особливої публічної (політичної) влади є однією з головних ознак держави. Виступаючи в ролі арбітра між різними прошарками, групами і класами суспільства, державна влада набуває політичного характеру. Особливість цієї влади полягає у тому, що вона відокремлена від суспільства, стоїть над ним. Вказана влада має відносну самостійність стосовно суспільства, оскільки опосередкована діяльністю еліт. Публічна влада інституціоналізована, її здійснює державний апарат, що обслуговується суспільною групою професіоналів-чиновників [3, с. 211].

Цікаве дослідження сутності державної влади, як основної ознаки держави, було проведене видатним українським і російським правознавцем, філософом, істориком, доктором права, професором, академіком Української академії наук Богданом Олександровичем Кістяківським (1868 – 1920).

Світогляд Б. О. Кістяківського базувався на синтетичній установці, прагненні органічно поєднати різні політичні, ціннісні орієнтири – колективізм та індивідуалізм, демократію і соціалізм, свободу і необхідність служіння. Б. О. Кістяківський нама-

гався сформулювати політико-правову програму, в основі якої лежить ненасильницький еволюційний шлях перетворення суспільства, шлях суспільної солідарності і пошуку компромісу між різними соціальними, корпоративними, релігійними групами [4].

Як прихильник фрейбурзької, або баденської школи неокантіанства, Б. О. Кістяківський вважав, що результат, досягнутий за допомогою методів, перенесених з природничої сфери в соціологію, є обмеженим. В історичних процесах поряд з необхідністю, значне місце посідають стихійні та свідомі дії людини, зумовлені рівнем суспільної культури. Право є найвагомим виразником культури суспільства. Спираючись на «філософію культури» Г. Зіммеля та ідеї Г. Ріккєрта про зв'язок права і культури, вчений дійшов висновку, що саме право, завдяки діям людей, які усвідомлюють свій обов'язок, перетворює соціально необхідне на обов'язкове.

Б. О. Кістяківський розвивав концепцію плюралізму методів дослідження соціальних явищ. Він намагався обґрунтувати синтетичний підхід до розуміння права, що поєднував би в собі методи догматичної юриспруденції з методами соціологічної і психологічної шкіл права. З одного боку, право є причинно обумовленим явищем і як таке досліджується методами соціології, подібними до методів точних наук. З другого боку, право є сферою духовної культури, творчості особистості. Тому воно потребує телеологічного обґрунтування (обґрунтування доцільності). Множинність причин, що обумовлюють право, а також множинність його цілей – підстава того, що різні аспекти права вимагають різних методів наукового дослідження. Через це, вважав Б. О. Кістяківський, неможливо дати єдине визначення сутності права. Як існують чотири підходи у визначенні права, так можливі й чотири визначення права: со-

ціологічне, психологічне, державно-організаційне і нормативне.

Перш за все своє методологічне завдання Б. О. Кістяківський бачив у тому, щоб підготувати основу для заключного синтезу, який має привести до цілісного й повного знання про право. Центральною категорією такого синтезу є категорія належності. Саме ця категорія визначає критичну позицію дослідника стосовно позитивізму і натуралізму, з одного боку, і метафізики – з іншого. Вчений критично оцінював позитивістське і натуралістичне перенесення уявлень про необхідність, що стосується природи, на сферу етичного. Він відкидав метафізичне прагнення одержати більш загальну категорію, ніж належність. Саме категорія належності лежить в основі розробленої Б. О. Кістяківським етико-нормативної концепції права. Мислитель підкреслював, що дійсна сутність права є безумовно етичною, він пов'язував право і мораль, розглядав мораль як критичну інстанцію над правом позитивним. Б. О. Кістяківський виділяв емпіричні і трансцендентні цілі права. Серед трансцендентних цілей найбільше значення для права, на його думку, мають саме етичні цілі, що зумовлюють його природу: свобода і справедливість. Нормативне поняття права є у нього не нормативно-логічним (як, наприклад, у Г. Кельзена), а нормативно-етичним, ціннісним. Слід погодитись з висновком С. Г. Олєфіренка, що Б. О. Кістяківський прагнув створити теорію, яка стала б основою для вирішення проблеми співвідношення права і моральності, причому ця проблема вирішувалась ним в контексті певного теоретичного синтезу ідей російської філософської і юридичної думки та ідей західної філософії, переважно неокантіанства. Він прагнув створити теорію, що поєднувала б ідеї морального пошуку духовного абсолюту з цілком реалістичною теорією

права, яка могла б стати методологічною основою як етики, так і загальної теорії права [5].

Державу Б. О. Кістяківський розглядав як правову організацію осілого на певній території народу, що об'єднаний певним ступенем соціальної солідарності і наділений організованою владою. Держава відрізняється від інших публічно-правових союзів тим, що вона ні в кого не запозичує владу, вона має саме свою власну владу, яка не лише виникає в ній самій, але і підтримується та обмежується її власними засобами. Лише весь народ, організований як одне ціле, тобто такий, що складає державу, має справжню державну владу. «Держава і є правова організація народу, що володіє у всій повноті своєю власною, самостійною і первинною, тобто ні від кого не запозиченою владою» [6, с. 243].

Отже, основною ознакою держави є влада. Б. О. Кістяківський підкреслював, що питання щодо сутності державної влади є питанням не державно-правової догматики, а загального вчення про державу. Вирішити це питання ми зможемо тільки тоді, коли поряд з юридико-догматичними дослідженнями будуть проведені історико-політичні, соціологічні, психологічні і філософсько-ідеологічні дослідження, спрямовані на державну владу та її правове вираження [6, с. 260].

Щоб визначити причину існування влади, Б. О. Кістяківський пропонував розкласти на складові частини всі явища, що до неї входять. Для цього слід чітко відрізнити соціально-психологічні елементи в тому процесі, який призводить до підкорення однієї людини іншою і до визнання одного володарюючим, а іншого підвладним, від того, що склалося завдяки історико-політичним умовам, тобто завдяки тривалому процесу історичного розвитку, що привів до створення сучасної держави і, нарешті, від того, що становить фор-

мально-юридичну сторону влади і що гарантується сучасним державно-правовим порядком [6, с. 275].

Причина володарювання, на думку Б. О. Кістяківського, полягає не стільки у волі, яка наказує, скільки у волі, яка підкоряється, тобто у тому, що російський вчений М. М. Коркунов, який уникав вживати термін «воля», називав свідомістю або відчуттям залежності. Але у такому разі мова йде про соціально-психічне, а не державно-правове явище володарювання, про заміну юридичної конструкції влади її соціально-психологічним поняттям. Застерігаючи від такої помилки, Б. О. Кістяківський наголошував, що в тих явищах, які називаються владою, переплітаються як постійні, стихійні елементи людської психіки, так і ті нашарування, які створюються соціальним та історико-політичним розвитком, а також те, що виражається в діяльності конкретної держави.

У соціально-психологічному розумінні влада зароджується там, де за відносин двох або кількох осіб одна особа завдяки своїм духовним, а іноді навіть фізичним перевагам, завдяки якостям свого характеру і своїй енергії займає керівне і панівне становище, а інша особа потрапляє в залежність від неї. Завжди і всюди, де є люди і відносини між ними, виникають соціально-психологічні явища. Обставини, від яких вони залежать, це кількість людей і природні відмінності між ними. Коли збирається велика маса людей, відбувається немов би згущення і накопичення соціально-психологічної атмосфери. За накопиченням людей виникають нові соціально-психологічні явища керівництва і підпорядкування. З одного боку, сили окремо взятої людини – керівника, вождя – набувають особливої інтенсивності і напруги, з іншого, – схильність до покори ще більше посилюється у людей, які одного разу вже підкорили-

ся. Маси йдуть за своїми вожаками. Тут судження Б. О. Кістяківського збігається із судженнями М. К. Михайловського про «героїв і натовп», Г. Тарда про закони наслідування та Г. Зіммеля про панування і підпорядкування.

На думку Б. О. Кістяківського, там, де між людьми виникають тривалі відносини панування і впливу, з одного боку, та підвладності і залежності, – з іншого, там особисті відносини впливу і залежності немовби перетворюються в дещо, що існує незалежно від цих людей. Ці відносини наче-то об'єктивуються. Виникають відносини панування і підлеглих в ім'я якихось вищих начал. Панування і підпорядкування освячується або соціально-економічним ладом, або релігією, або правом. Ці відносини перестають залежати від індивідуальних властивостей пануючих і підвладних. У відносинах панування і підпорядкування, як у соціально-психологічному явищі, є якась загадка, дещо таємниче і немовби містичне. Яким чином воля однієї людини підкоряє іншу людську волю – це важко пояснити. Ці явища приховані в найбільш глибоких і потаємних схованках людської психіки [7, с. 466]. Відносини, що в даному випадку виникають, є найбільш загальними і постійними для всієї людської спільноти, вони характерні не лише для держави і для сутності державної влади. Як елемент, характерний не лише для держави, а взагалі для всього соціального середовища, ці відносини становлять предмет вивчення соціології. Дослідники ж державної влади повинні мати на увазі не взагалі панування і залежність, а окремий випадок його – державне панування.

З формально-юридичної точки зору, влада – це здатність розпоряджатися і змушувати виконувати свої веління. Володарювати в державному розумінні – значить розпоряджатися безумовно і бути в змозі змушувати підкорятися. Влада полягає у відносинах між волею, що вира-

жається у веліннях державної влади, і волями виконавців цієї влади, тобто підданих і державних чиновників. При цьому Б. О. Кістяківський підкреслював, що немає підстав приписувати державі особисту волю. Держава, за його словами, має безособову волю, оскільки її діяльність виражається у встановленні загальних безособових правових норм і в застосуванні цих норм до конкретних випадків в урядових розпорядженнях, адміністративних актах і судових рішеннях. Безособовість волі держави призводить до того, що влада державна безособова, а саме це є «характерною ознакою влади в правовій або конституційній державі» [7, с. 471].

До традиційних ознак влади – престижу, авторитету, традиції, звички, сили, що навіює страх і покірність, Б. О. Кістяківський пропонував приєднати ще одну ознаку – будь-яка влада повинна мати моральне виправдання. Як тільки влада втрачає ідею, що її надихала, вона неминуче гине. Моральне виправдання влади, або її надихаюча ідея, є основною і найважливішою ознакою влади. Але цим сутність влади не вичерпується. У логічній послідовності влада розвивається, по-перше, під впливом соціально-психологічних причин, що призводять до створення престижу і авторитету, з одного боку, і відчуття залежності і підкорення – з іншого; по-друге, вона зобов'язана своїм існуванням цілому ряду історичних і політичних умов, починаючи від боротьби рас і фактів підкорення однієї раси або нації іншою і закінчуючи соціальною боротьбою, боротьбою класів, викликаної економічними відносинами і такою, що веде до перемоги більш прогресивних суспільних сил над відсталими і віджилими, і, нарешті, по-третє, певні відносини зверхності і підлеглих закріплюються завдяки їх ідейному виправданню. У правовій державі ці відносини закріплюються в правових нормах. Спочатку існуючі фактич-

ні відносини стають відносинами, закріпленими нормами права. З'являється переконання, що те, що є, повинно бути. Але поступово правова ідея, ідея належного, бере гору над тим, що існує лише фактично. Тому і фактичні відносини приводяться у відповідність з належним у правовому розумінні. Все, що не знаходить собі виправдання, змінюється і узгоджується з тим, що повинно бути. Таким чином, над владою все більше панує правова ідея, ідея належного. Щоб існувати і бути визаною, влада мусить себе виправдовувати. Для сучасної культурної людини недостатньо того, що влада існує. Мало й того, що вона необхідна, корисна і доцільна. Б. О. Кістяківський робив висновок у дусі неокантіанства: лише якщо влада сприяє тому, що повинно бути, лише якщо вона веде до панування ідеї права, лише тоді ми можемо виправдати її існування, лише тоді ми можемо її визнати [7, с. 470, 471].

Будучи прихильником лібералізму, Б. О. Кістяківський, разом з тим, підтримував соціалістичні ідеї, розробляв юридичні аспекти правової соціалістичної держави. Ототожнюючи правову і конституційну державу, основними принципами такої держави називав: наявність певних меж для проявів державної влади, її обмеженість і підзаконність; панування об'єктивного права; солідарність народу і влади; примирення соціальних протилежностей; суспільний, або народний характер правової державної організації; усунення анархії, дезорганізації, яка створюється поліцейською державою. Завдання правової держави полягає у здійсненні солідарних інтересів людей. Звідси висновок про надкласовий характер правової держави. Правовою, вважав Б. О. Кістяківський, може бути держава, як буржуазна, так і соціалістична, хоча соціалістична держава, що створює гармонію між особою і державою, становить найбільш розвинений, вищий тип правової держа-

ви. Шлях побудови соціалістичної держави він бачив у реформуванні буржуазної правової держави [8, с. 56]. При цьому соціалізм розумів як торжество ідей «належного», «необхідного» і «справедливого». В цьому вбачав вияв вищої культури. Б. О. Кістяківський виступив засновником соціокультурного підходу в теорії права.

Характеризуючи правову державу, він визнавав, що основна ознака цієї держави полягає у тому, що в ній владі покладені певні межі, влада тут обмежена і підзаконна. Отже, у правовій державі також обов'язково має бути державна влада, але ця влада здійснюється в певних формах і має правовий характер. Соціалістична держава також не може існувати без влади. Насамперед, для перехідного періоду від правової держави до соціалістичної соціалісти зазвичай вимагають диктатури народу або пролетаріату. Але диктатура є не просто владою, а владою з посиленими повноваженнями, які наближають її до абсолютної влади. Після остаточного зміцнення соціалістичного ладу передбачається розвиток промисловості, організація якої потребує вироблення нових правил, нових правових норм, а значить і встановлення державної влади, яка гарантувала б виконання цих норм. За словами Б. О. Кістяківського, державна влада в соціалістичному суспільстві не лише буде існувати, але її компетенція навіть буде поширюватись на нові сфери, на які раніше не поширювалась. «Всі види індивідуальної і суспільної економічної діяльності, які в сучасній правовій державі складають сферу приватноправових відносин, в соціалістичному суспільстві перетворюються на сферу публічно-правових відносин, що регулюються державою і державною владою» [6, с. 261].

Справжню мету держави Б. О. Кістяківський бачив у здійсненні солідарних інтересів людей. Розвиваючи класичну ідею

солідаризму, завданням держави вважав досягнення спільного блага і справедливості. Відповідно до ідеї справедливості кожній людині повинно бути гарантовано право на гідне існування. Саме в цьому полягає, на його думку, природа ідеальної держави. Свобода і недоторканність особи, на його думку, здійсненні лише в конституційній державі. Правовий характер конституційної держави одержує найбільш яскраве своє вираження в захисті особи, її недоторканності і свободі. Право втілене в життя тільки там, де є свобода особи. Забезпеченню свободи особи має слугувати і державна влада.

Влада – це феномен надзвичайно впливовий, багатогранний, такий, що стосується і суспільства, і людини. Умови її проявів, впливу, розуміння – це існування влади у дії. Сучасна наука виходить із того, що прояви влади є природними для лю-

дини, що вони закладені глибоко в біологічних і соціально обумовлених засадах її свідомості. Таку ж складну біосоціальну природу має й інша сторона влади – підпорядкування. Адже керівництво і виконання є двома універсальними й неподільними принципами влади. Ці принципи взаємопов'язані, як два типи особистості – схильної керувати і такої, якою керують. Обидва типи є суспільно необхідними. Вони відтворюються у формі політичних структур і відносин між ними, а саме у формі держави і громадянського суспільства, уряду та мас і т. п. Сучасна наука повинна побачити, дослідити і пояснити соціокультурний і політико-правовий феномен влади, прогнозувати його розвиток. Від цього залежить забезпечення стабільності суспільства, практичне вирішення ключових проблем державотворення.

Список використаної літератури

1. Політологія: Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А. Колодій, А. Климанська, Я. Космика, В. Харченко. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с.
2. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: моногр. – К.: Видав. Дім «Ін Юре», 2002. – 724 с.; Халипов В. Ф. Энциклопедия власти. – М.: Академический проект; Культура, 2005. – 1056 с.; Сиренко В. Ф. Интересы – власть – управление / АН УССР. Институт государства и права. – К.: Наук. думка, 1991. – 156 с.; Сиренко В. Ф. Интересы, власть, коррупция. – К.: Оріяни, 2006. – 72 с.; Соколов В. М., Ханеев С. Е. Влада. Політика. Маси. – Одеса: Маяк, 2002. – 204 с.
3. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: моногр. / І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко, Є. В. Перегуда, О. М. Стойко, С. В. Баллан, О. О. Полішкарлова, В. А. Явір; за ред. І. О. Кресіної. – К.: Логос, 2007. – 316 с.
4. Курбенков В. А. Концептуальные основания политического учения Б. А. Кістяковського: автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / В. А. Курбенков. – Владивосток, 2004. – 21 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com>
5. Олефиренко С. Г. Этика права Б. А. Кістяковського: автореф. дисс. ... канд. фил. наук: 09.00.05 / С. Г. Олефиренко, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com>
6. Кістяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права // Б. А. Кістяковский. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В. В. Сапова. – Спб.: РХГИ, 1999. – С. 7-416.
7. Кістяковский Б. А. Государственное право (общее и русское) // Там же. – С. 417-797.
8. Тимошенко В. І. Правова держава (теоретико-історичне дослідження). – К.: Наукова думка, 1994. – 132 с.